

رهیافت روش شناسانه شهید صدر در موضوع نظریه قرآنی

محسن قاسم پور *

مریم نظریگی **

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۷/۱۳

تاریخ تأیید: ۱۳۹۲/۹/۶

چکیده:

شهید صدر تفسیر را به دو نوع ترتیبی و موضوعی تقسیم می‌کند. در دیدگاه او با استناد به تفسیر موضوعی می‌توان به نظریات قرآنی در خصوص مسائل مهم زندگی دست یافت. شهید صدر دارای آثار تفسیری مختلفی به شیوه موضوعی است. در دیدگاه شهید صدر، قرآن کریم درباره تاریخ و سنت‌های حاکم بر آن دارای نظریه است. اصالت علمی و مبتنی بودن نظریه قرآن بر اصول مسلم علمی از پیش فرض‌های تفسیری شهید صدر است. این پژوهش بر آن است تا روشی را که این مفسر و قرآن‌پژوه در تبیین نظریه قرآنی «سنت‌های تاریخ» به کار گرفته است، تحلیل و مورد بررسی قرار دهد. نظریه این مفسر برخوردار از مؤلفه‌هایی هم چون نگرش سیستمی و استقراء است که با بهره‌گیری از آنها، نظریه «سنت‌های تاریخی» در «قرآن» را تعلیل و تحکیم بخشیده است. نظریه سنت‌های تاریخی شهید صدر با تکیه بر مبانی و اصول و قواعد تفسیری پذیرفته شده از نظر وی، قابل تبیین و ارزیابی است.

کلیدواژه‌ها: روش تفسیری، شهید صدر، نظریه قرآنی، سنت‌های تاریخ.

---

* دانشیار دانشگاه کاشان (نویسنده مسوول) ghasempour@kashanu.ac.ir

** کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث mbeygi@gmail.com

۱- مقدمه

«تفسیر موضوعی» از رویکردهای معاصر به تفسیر است که گرچه در گذشته در قالب تفسیر آیات الاحکام سابقه‌ای دیرینه داشته به قرن‌های اول اسلامی باز می‌گردد، اما به شیوه رویکرد خاص تفسیری و از نقطه نظر اشتغال بر دیگر موضوعات قرآنی روشی نو به شمار می‌آید. بی‌تردید با توجه به تعریف هر مفسر موضوعی از این تفسیر، اصول و قواعد ویژه و همچنین هدف آن متفاوت خواهد بود.

گرچه می‌توان نکات مشترکی میان روش‌های تفسیری مفسران موضوعی دریافت اما به نظر می‌رسد پژوهشی جدی در باره روش‌شناسی تفسیری آنها به منظور ارائه الگوی جامعی از اصول و قواعد ویژه «تفسیر موضوعی» صورت نپذیرفته است. علاوه بر آن که مهمترین مسأله مغفول مانده در روش‌شناسی تفاسیر موضوعی، ارتباط تنگاتنگ میان هدف ارائه شده از سوی مفسر و کاربرد قواعد و اصول تفسیری وجود دارد. نظر به این که شهید صدر را می‌توان در زمره مبدعان تفسیر موضوعی برشمرد، توجه به روش‌شناسی تفسیری او به خصوص در مواجهه با چپستی هدف ترسیم شده از سوی این مفسر از تفسیر موضوعی در خصوص ادعای کشف «نظریه قرآنی» به معنای علمی آن، حائز اهمیت است.

روش‌ها، مکاتب، مناهج، اصول و قواعد خاص تفسیری مجموعه عناوینی هستند که در حوزه تفسیر و علوم قرآن مورد بررسی واقع شده کتب فراوانی پیرامون آن به رشته تحریر درآمده‌اند. توجه به اصول و قواعد خاص تفسیری و کشف و استخراج شیوه‌های تفسیری مفسران از مسائل مهم علم تفسیر به شمار آمده، دستیابی به روش‌های صحیح تفسیر بر مبنای قرآن کریم و روایات وارده بر معصومین علیهم‌السلام

همواره مورد اهتمام مفسران بوده است. علاوه بر آن دیر زمانی است که در دسته‌بندی تفاسیر، دو نوع ترتیبی و موضوعی شکل غالب تفسیری را یافته، شمار فراوانی از رویکردهای تفسیری معاصر را می‌توان در تفسیر قرآن به شیوه موضوعی دریافت.

شهید سید محمد باقر صدر نیز از مفسران و متفکران قرن حاضر است که دارای آثار تفسیری شاخص و ویژه‌ای به روش موضوعی است. جایگاه علمی منحصر به فرد این شهید آراء و نظریه‌پردازی‌های بدیع در حوزه معارف دینی و کاربرد روش‌های ویژه علمی در آثار برجای مانده از او، لزوم توجه به روش تفسیری ایشان را دوچندان می‌نماید.^۱

گرچه شخصیت علمی شهید صدر بیشتر در حوزه فقه و اصول نمود یافته و آرای علمی ایشان در این زمینه محل مراجعه واقع گردیده است اما تفسیر موضوعی وی و نوع نگرش ایشان به تفسیر و نحوه ورود به مباحث قرآنی از جمله زمینه‌هایی است که از وجه نظریه‌پردازی‌های بدیع و بکر قابل بررسی و محل تامل است. نظریات تفسیری شهید صدر را به طور

۱. شهید آیه‌الله سید محمد باقر صدر در بیست و پنجم ذی القعدة سال ۱۳۵۳ هجری قمری مصادف با ۱۳۱۳ هجری شمسی در شهر کاظمین به دنیا آمد. پدرش سید حیدر صدر از دانشمندان بزرگ شیعه عراق و مادرش دختر عبدالحسین آل یاسین از مردان برجسته علمی و مذهبی عراق بود. شهید صدر در سن ۱۷ سالگی به درجه اجتهاد رسید و در سن ۲۵ سالگی تدریس خود را در دروس عالی برای دانش پژوهان حوزه آغاز کرد و از عالی‌ترین کرسی تدریس برخوردار گشت. وی بیش از ۲۴ کتاب در زمینه‌های مختلف علوم دینی و اجتماعی به رشته تحریر در آورد که برخی از آنان عبارتند از: ۱- اقتصادنا ۲- الاسس المنطقية للاستقراء ۳- الاسلام يقود الحياة ۴- البنك الربوي في الاسلام ۵- بحوث حول الولاية ۶- فلسفتنا ۷- العالم الجديد الاصول ۸- فدک فی التاريخ ۹- بحوث حول المهدي عليه السلام ۱۰- الفتاوى الواضحة و...

ما به ازای خارجی داشته باشد. این تلاش تحقیقاتی می‌تواند در کلیه حوزه‌های معرفتی بشر اعم از حوزه علوم مادی و انسانی و علوم الهی و ماورای طبیعی انجام پذیرد و چنان که عده‌ای می‌پندارند تحقیق علمی صرفاً در حوزه مادیات و علوم طبیعی مفهوم ندارد. (حافظ نیا، ۱۳۸۲ش: ۱۲)

تفسیر؛ کشف و پرده‌برداری از ابهامات کلمات و جمله‌های قرآن و توضیح مقاصد و اهداف آنهاست به عبارت دیگر مقصود از تفسیر تبیین مراد استعمالی آیات قرآن و آشکار کردن مراد جدی آن براساس قواعد ادبیات عرب و اصول عقلایی محاوره است. (راغب اصفهانی، ۱۳۳۲ش: ۱/۶۳۶)

تحقیق تفسیری؛ مؤلفان کتب روش‌شناسی تفسیر و دانشمندان این عرصه در تبیین مبانی و روش‌های تفسیری غالباً اصطلاح «تفسیر»، به معنای مشهوری که آمد را استعمال می‌نمایند. در تبیین شهید صدر از تفسیر موضوعی و نوع تلقی ایشان از این نوع تفسیر می‌توان تفسیر را به مثابه پژوهشی دانست که به دنبال یافتن پاسخی برای پرسش‌ها و مسائل مبتلابه جامعه است (صدر، ۱۴۲۸ق: ۲۹) که زمینه‌های پیشرفت علمی نیز همواره پرسش‌های پیش روی جامعه بشری بوده است. شهید صدر تفسیر موضوعی را فرایندی پویا می‌داند. از نظر ایشان تفسیر موضوعی می‌تواند هر روز همراه با تحولات علمی و دگرگونی زندگی پویا و تحول‌پذیر شود و موضوعات جدید زندگی انسان را پاسخگو باشد. (پیشین، ۳۲ و ۳۰) علاوه بر آن از آن‌جا که به تفصیل در روش تفسیری ایشان خواهد آمد شهید صدر از ابزارها و روش‌های رایج تحقیق علمی در تفسیر استفاده نموده است که با این تبیین وجه کاربرد اصطلاح «تحقیق تفسیری» در خصوص روش تفسیری ایشان روشن می‌گردد.

عمده می‌توان در دو درس نخستین ایشان در کتاب *مقدمات فی التفسیر الموضوعی و المدرسه القرآنیة* و دیگری دوازده درس گفتار بعدی ایشان در زمینه سنت‌های تاریخی در کتاب *مقدمات فی التفسیر الموضوعی* به عنوان آخرین درس‌های این شهید در موضوع روش تفسیر موضوعی در نجف یافت.

در این پژوهش روش تفسیری شهید صدر بر مبنای مقدمات ایشان از تفسیر و همچنین دروس ایشان در خصوص سنت‌های تاریخ، که در *مجموعه المدرسه القرآنیة* به چاپ رسیده است، مورد بررسی واقع شده است.

۲- تبیین مفاهیم

در پرداخت به روش تفسیری شهید صدر اصطلاحاتی از قبیل «روش»، «پژوهش تفسیری» و «نظریه قرآنی» برجسته‌اند که تبیین مفهوم آنها در بدو امر ضروری می‌نماید.

۲-۱- روش

مقصود از «روش»، استفاده از ابزار یا منبع خاص در تفسیر قرآن است که معانی و مقصود آیه را روشن ساخته و نتایج مشخصی را به دست دهد (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰ش: ۲/۲) به تعبیر نویسنده‌ای دیگر روش همان منابع و مستندات تفسیر است. (شاکر، ۱۳۸۲ش: ۲۶)

۲-۲- تحقیق تفسیری

این اصطلاح مرکب از دو واژه «تحقیق» و «تفسیر» است که ابتدا تعریف هر یک ارائه و پس از آن وجه ترکیبی آن تبیین می‌گردد:

تحقیق علمی یا پژوهش؛ عبارت است از تلاش کاوشگرانه‌ای که با آداب خاصی به طور نظام یافته با هدف کشف مجهولی به منظور گسترش قلمرو معرفتی نوع بشر انجام شده و شناخت حاصل از آن مصادیق و

۲-۳- نظریه قرآنی

در تعریف مفهوم نظریه قرآنی توجه به مفهوم علمی «نظریه» حایز اهمیت است. نظریه؛ مفهوم نظریه در تحقیقات علمی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. ساموئلسون در تعریف نظریه می‌گوید: «یک نظریه مجموعه‌ای از بدیهیات، قوانین و فرضیه‌هایی است که چیزی را درباره واقعیت قابل مشاهده تبیین می‌نماید» (به نقل از حافظ نیا، ۱۳۸۲ش: ۳۵) به طور کلی چنین می‌توان گفت یک نظریه علمی دارای ویژگی‌های زیر است:

الف) «مبین ماهیت پدیده یا روابط علت و معلولی بین پدیده‌ها و متغیرهاست.

د) از ترکیب مفاهیم، قضایا و قوانین ویژه خود که به صورت نظام‌یافته در باره یک واقعیت به وجود می‌آید و تشکیل یک مجموعه واحد را می‌دهد، حاصل آمده است.

ج) قدرت پیش‌بینی و آینده‌نگری را دارد؛ زیرا ماهیت شیء یا رابطه بین متغیرها را بیان می‌کند.

د) مفاهیم و قضایای نظری از مصادیق بیرونی برخوردارند یا قابل آزمایشند تا از این طریق امکان ارزیابی نظریه فراهم آید. نظریه‌ها باید توان آزمون‌های سخت و دشوار را داشته باشند و اگر مورد و مصداقی که ناقض مفاهیم نظریه باشد کشف شود نظریه ارزش خود را از دست می‌دهد. (حافظ نیا، ۱۳۸۲ش: ۳۵ و ۳۶)

اما درباره نظریه قرآنی باید گفت؛ طرفداران تفسیر موضوعی و توصیف‌کنندگان این نوع تفسیر غالباً هدف این نوع تفسیر را دستیابی به نظر قرآن درباره موضوعی خاص می‌دانند (مکارم شیرازی، بی‌تا: ۲۱/۱) علاوه بر آن که در انواع تفاسیر موضوعی و تعاریف برخاسته از آن تفاوت‌هایی وجود دارد.

(کریمی، ۱۳۸۹ش: ۱۰۵/۳-۱۳۰)، اما مفسران موضوعی به دنبال دستیابی به نظر قرآن کریم درباره یک موضوع هستند که آن را با تعابیری از قبیل «نظر» (مکارم شیرازی، بی‌تا: ۲۱/۱)، «قانون» (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷ش: ۳۸۴/۲)، «موضوع و مقصود یک سوره» (رحمانی، ۱۳۸۲ش: ۱۴ و ۱۷) آورده‌اند، به نظر می‌رسد در کاربرد این تعبیر میان مفسران و محققان نوعی مسامحه وجود دارد و آن چه در این باره به ذهن می‌رسد مفهوم عامیانه «نظریه» که همان معنی دیدگاه و نظر است محل توجه بوده است. اصطلاح «نظریه قرآنی» به معنی علمی آن و برخوردار از ویژگی‌های علمی یک نظریه را می‌توان در دیدگاه شهید صدر در خصوص هدف تفسیر موضوعی دریافت.

ایشان نتیجه تفسیر موضوعی را دستیابی به نظریه قرآنی می‌داند و در این باره می‌گوید: «تفسیر موضوعی از استفاده از مدلولات تفصیلی آیات فراتر رفته و تلاش می‌کند ارتباط میان این مدلولات را دریابد به این ترتیب به نظریه قرآنی دست یابد . . . و این آن چیزی است که ما به زبان امروز نظریه می‌نامیم، و به این ترتیب به نظریه قرآنی از نبوت، یا مکتب اقتصادی یا سنن تاریخی و همچنین آسمان و زمین دست یابیم.» (صدر، ۱۴۲۸ق: ۳۴) شواهدی دیگر از این سخن که شهید صدر قرآن را در مسائل زندگی دارای نظریاتی برخوردار از ویژگی‌های نظریات علمی می‌داند در دست است که عبارتند از:

الف) مقابله «نظریه قرآنی» با «نظریه‌پردازی‌های دانشمندان»: شهید صدر در ضرورت پرداخت به تفسیر موضوعی می‌گوید: «با ظهور نظریه‌ها و دیدگاه‌های متفاوتی که در برخورد بین جهان اسلام و جهان غرب پدید می‌آید با این همه سرمایه‌های فکری که در اسلام داریم و این فرهنگ غنی و متنوعی است که در تمام

نظریه قرآن بر اصول مسلم علمی از پیش‌فرض‌های تفسیری شهید صدر است. (همان: ۶۹، ۷۱، ۹۶)

شهید صدر ضمن تبیین نظریه سنت‌های تاریخ در قرآن، در موارد عدیده‌ای ویژگی‌های یک نظریه علمی را بر آن مترتب می‌نماید، که شایسته است همه مولفه‌های یک نظریه علمی را با نظریه «سنت‌های تاریخ در قرآن» تطبیق دهیم:

الف) مبین ماهیت پدیده یا روابط علت و معلولی بین پدیده‌ها و متغیرهاست. پدیده‌هایی که در منطقه سنت‌های تاریخ قرار می‌گیرند علاوه بر علت فاعلی دارای علت غایی هستند و روابط علی و معلولی میان خود (علت فاعلی) و در پیوند عمل با هدف (علت غایی) بین آنها حاکم است. (همان: ۸۰)

ب) از ترکیب مفاهیم، قضایا و قوانین ویژه خود که به صورت نظام‌یافته در باره یک واقعیت به وجود می‌آید و تشکیل یک مجموعه واحد را می‌دهد، حاصل آمده است. سنت‌های تاریخ در قرآن به سه صورت بیان شده است: ۱. قضیه شرطیه و به شکل رابطه شرط و جزاء: ان الله لا یغیر ما بقوم حتی ینقضوا ما بانفسهم (رعد/۱۱)؛ ۲. قضیه فعلیه قطعی و تحقق یافته؛ ۳. سنی که به گونه‌ای کشش‌ها و گرایش‌های طبیعی حرکت تاریخ انسان قرار گرفته نه به صورت یک قانون قطعی غیر قابل تخلف. (صدر، ۱۴۲۸ق: ۸۹-۹۸)

ج) قدرت پیش‌بینی و آینده‌نگری را دارد؛ زیرا ماهیت شیء یا رابطه بین متغیرها را بیان می‌کند. کلمات خدا تبدیل نمی‌شود، یعنی نشانه‌های وعده‌های الهی در طول تاریخ تغییر پذیر نیست: «ولا یبدل لکلمات الله» (انعام/۳۴) (همان: ۶۱) سنن تاریخی استثناء پذیر نیستند، تکرار سنن نشانه کلیت و عمومیت آنهاست. در استناد به آیاتی مانند: «و ما ارسلنا فی قریه من نذیر الا قال مترفوها انا بما ارسلتم به کافرون

رشته‌های شناخت انسانی قرآن به ما می‌دهد، وقتی برخورد بین یک نفر مسلمان و یک نفر غربی صورت گیرد مسلمان خود را در مقابل نظریه‌های فراوانی می‌بیند که در زمینه‌های مختلف زندگی ابراز شده بنابراین بر او واجب است تا نظر اسلام را بداند و برای این که نظر اسلام را در مقابل این نظرات بداند چاره‌ای ندارد که از متون اسلامی استفاده کند و در اعماق این متون فرو رود تا پایگاه اسلام را در این مورد نفی و اثباتا دریابد». (همان: ۴۱ و ۴۲)

ب) پیامبر و امتناع از نظریه‌پردازی: شهید صدر در توصیف روش پیامبر در امتناع از ارائه نظریه و بیان ضرورت پرداخت به آن در عصر کنونی می‌گوید: «ما می‌بینیم پیغمبر از ارائه این نظریات به عنوان نظریه‌های قاطع و مشخص خودداری کرده و در یک تعبیر کلی، از دادن این گونه نظریات سکوت فرموده و قرآن را به صورت فعلی بر مسلمانان عرضه کرده است پس چه ضرورتی دارد ما خود را به زحمت انداخته و این نظریه‌ها را استخراج کنیم؟» (همان: ۳۹ و ۴۰)

ج) قرآن مبتکر و مبدع نظریه: در دیدگاه شهید صدر قرآن اولین کتابی است که برخی نظریات را کشف کرده است و بسیاری از کشف‌های قرآنی زمینه‌ای برای آگاهی و هوشیاری بشر بوده است، شهید صدر در باره کشف قرآن از سنن تاریخی می‌گوید: «این کشف بزرگ قرآنی، زمینه‌ای برای آگاهی و هوشیاری اندیشه بشر نسبت به فهم و درک نقش عمل تاریخ در زندگی انسان فراهم ساخت تا جایی که هشت قرن پس از نزول قرآن کوشش‌هایی برای این منظور به دست خود مسلمانان آغاز گردید». (همان: ۶۷) پس از ذکر این دلایل توجه به این مهم ضروری است که در دیدگاه شهید صدر، قرآن کریم درباره تاریخ و سنت‌های حاکم بر آن دارای نظریه است. اصالت علمی و مبتنی بودن

و قالوا نحن اکثر اموالا و اولادا و ما نحن بمعذبين». (سبأ/ ۳۴ و ۳۵) (همان: ۶۴)

د) مفاهیم و قضایای نظری از مصادیق بیرونی برخوردارند یا قابل آزمایشند تا از این طریق امکان ارزیابی نظریه فراهم آید. مواردی از قبیل تلاش مشرکان برای بیرون راندن پیامبر از مکه و ناکامی ایشان بر مبنای آیات ۷۶ و ۷۷ اسراء؛ (همان: ۵۹) هلاکت اقوام گذشته در آیه‌ای مانند: و تلک القرى اهلکناهم لما ظلموا و جعلنا لملکهم موعدا (کهف/ ۵۹). (صدر، ۱۴۲۸ق: ۱۴۶) را می‌توان در زمره مصادیقی از نظریه سنت‌های تاریخ برشمرد.

۳- مبانی تفسیری شهید صدر

در رویکردها و روش‌های تفسیری مفسران مبانی تفسیری ویژه‌ای مورد نظر است که به مبانی صدور و دلالتی شهرت یافته‌اند. (رک: هادوی تهرانی، ۱۳۷۷ش: ص ۳۱) در پرداخت به روش تفسیری شهید صدر نیز توجه به مبانی تفسیری ایشان حایز اهمیت است. این مبانی در مواردی از قبیل «امکان فهم قرآن» (صدر، ۱۴۱۷ق: ۱۲۹) «حجیت ظواهر قرآن» (صدر، بی تا: ۸۸-۸۹) و «قدسیت و الهی بودن قرآن» (حکیم، ۱۴۱۷ق: ۲۶)، ازسوی خود ایشان بیان شده است، علاوه بر آن برخی محققان کوشیده‌اند تا مبانی تفسیری شهید صدر را استخراج و در قالب مجموعه‌ای مدون گرد آورند. (نک: الأزرقي، ۱۴۳۲ق؛ حکیم، ۱۴۱۷ق) نظر به این که در این پژوهش روش تفسیری ایشان از نقطه نظر کشف و استنباط نظریه قرآنی مورد بررسی واقع شده، مبانی ملهم این رویکرد از مقدمات شهید درباره تفسیر موضوعی استخراج گردیده‌اند که می‌توان ارتباط قابل تأملی میان این مبانی و بیان تفسیری شهید صدر در مثل نظریه سنت‌های تاریخ از دیدگاه قرآن برقرار نمود.

۴- مبانی معرفتی

۴-۱- جامعیت قرآن و نسبت آن با علوم

«جامعیت» یعنی اشمال قرآن به رهنمودهایی که در سعادت ابدی و هدایت معنوی انسان نقش اساسی دارد و چون کسب حیات معنوی و سعادت در سایه مسائلی است که در همین دنیا مطرح است و عقل، ناتوان در دستیابی بدان‌ها می‌باشد، دین خود را ملزم به بیان آنها و ترسیم رابطه میان آخرت و دنیا می‌نماید و نیازهای انسان را در جهت کسب حیات معنوی و تامین آنها نشان می‌دهد. (ایازی، ۱۳۷۸ش: ۱۹)

سخن از جامعیت قرآن منبعث از آیاتی است که به جهت معرفی قرآن به عنوان «تبیانا لکل شیء» (نحل/ ۸۹) و «تفصیل کل شیء» (یوسف/ ۱۱۱) ملهم جامعیت آن گردیده، به علت وجه تفسیری این آیات و همچنین به سبب ضرورت تعیین قلمرو دین و انتظار بشر از آن موجب ایجاد شبهات و پرسش‌های قابل توجهی در این رابطه شده است. (ایازی، ۱۳۷۸ش: ۲۰ و ۲۱ و ۵۷)، پرسش‌هایی از قبیل اینکه: آیا ارائه اطلاعات قرآن اعم از مسائل دینی و غیر دینی است؟ و آیا قرآن به مسائل فیزیک، شیمی، نجوم و علوم دیگر پرداخته و اصولی از نظام آفرینش را بیان کرده است؟ یا قلمرو تعالیم قرآن مسائل هدایتی و تربیتی و تبشیر و انذار و احکام مربوط به آن است؟ در این دست قرار می‌گیرند که منجر به پیدایش سه رویکرد در پاسخ به مسأله جامعیت قرآن گردیده است:

۱. گسترده‌گی دین در همه علوم و روش‌ها (همان: ۵۹)؛ ۲. جامعیت در ذکر کلیات و بیان ارزش‌ها (همان، ۶۸)؛ ۳. تعدیل در دو نظریه پیشین (همان: ۸۰ و ۸۱)

شهید صدر در این خصوص معتقد به دیدگاه اعتدالی است. (هادوی نیا، ۱۳۸۵ش) ایشان پس از آن

که به تفصیل در خصوص نسبت قرآن با علوم سخن می‌گوید، قرآن را کتاب هدایت دانسته بهره‌برداری از علوم در تفسیر را تا آن‌جا که برای هدایت نیاز است مجاز دانسته است. (صدر، ۱۴۲۸ق: ۴۹) در این بین شبهه‌ای مطرح است که قرآن کتاب اکتشافات علمی نیست و کتاب هدایت انسان و تربیت و دگرگون‌سازی انسان است و نباید از قرآن انتظار مباحث علمی را داشت و نظریه شهید صدر در تبیین جواز کشف سنن تاریخی در قرآن به عنوان یک بحث علمی ممکن است با چنین شبهه‌ای نسبتی داشته باشد.

مرحوم صدر به ایراد این شبهه پرداخته و در پاسخ به آن می‌گوید: «هرچند این ایراد در جای خود ایرادی به جا و صحیح است، یعنی قرآن کتاب علمی نیست و نمی‌خواهد نیروهای رشد و ابتکار و کاوش انسان را از بین ببرد و کتاب هدایت است، ولی با این وصف یک فرق اساسی بین زمینه‌های علمی تاریخ و سایر علوم جهان وجود دارد با توجه به این تمایز بنیادین، قرآن از تاریخ و قوانین و سنت‌های حاکم بر آن شیوه‌ها و خط مشیی را ارائه می‌کند که با رسالت قرآن به عنوان کتاب هدایت ارتباطی وثیق پیدا می‌کند بر خلاف زمینه‌های دیگر و میدان‌های دیگر علوم و معارف انسان.

جان کلام این که قرآن کتاب هدایت و ایجاد تغییر مطلوب در انسان است. این تغییر مطلوب قرآن عبارت است از: «ببرون راندن مردم از تاریکی‌ها به سوی نور یخرجهم من الظلمات الی النور» (بقره/۲۵۷) (صدر، ۱۴۲۸ق: ۴۹).

در مبنای تفسیری شهید صدر، همان‌طور که گذشت رسالت قرآن ایجاد تغییر و تحول در انسان است. شهید صدر معتقد است که این تحول دارای دو بعد است، از نظر ارتباطش با شریعت و وحی عملی

است ربانی و فراتاریخی و به جهت ارتباطش با یک زمینه تاریخی و کوشش انسانی، ضوابط و قوانین تاریخی بر آن مترتب می‌گردد (همان). که قرآن کلیاتی در این باره ارائه کرده و شایسته نیست که از قرآن انتظار داشت مانند یک کتاب درسی همه تفصیلات و جزئیات را ارائه دهد. (همان: ۵۳) نکته قابل توجه در این مبنای تفسیری شهید صدر این است که از بین علوم و نظریاتی که می‌باید از قرآن استخراج شود علوم مد نظر است که در کار تغییر مطلوب مؤثرند ایشان در این باره می‌گوید: «قرآن حتی نمی‌تواند چیزهایی که در کار تغییر مطلوب پیامبر اکرم (ص) مؤثر نبوده است را متعرض شود هرچند سنت‌های تاریخ را بر آنها نیز شامل بدانیم، زیرا قرآن تنها به کارهای اساسی و مهم توجه دارد». (همان)

درباره نسبت قرآن با علوم نیز تفسیر علمی را می‌توان در سه سطح دانست: ۱. استخدام علوم جهت اثبات اعجاز قرآن کریم، ۲. تطبیق آیات قرآن با علوم؛ ۳- استخراج علوم از ظواهر قرآن (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰ق: ۲/۱۸۶ و ۱۸۷) که این شیوه‌ها در تفاسیر علمی معاصر غلبه یافته و بیشتر در حوزه علوم طبیعی راه یافته‌اند حال آن‌که در دیدگاه شهید صدر علوم تنها بستر استخراج نظریه قرآنی به شمار آمده (صدر، ۱۴۲۸ق: ۳۰) محور تفسیر شهید صدر حوزه علوم انسانی است. (هادوی نیا، ۱۳۸۵ش) شهید صدر در این شیوه در صدد اثبات اعجاز قرآن و یا تطبیق آیات با علوم نیست بلکه علوم را استخدام می‌نماید تا به واسطه آن نظریات قرآنی را که راهگشای مسائل زندگی بشر است دریابد. او در این باره می‌گوید: «قرآن علوم گذشته و آینده است. قرآن داروی دردهاست و مایه نظم امورمان را در قرآن می‌توانیم یافت. از این راه است که در مقابل تجارب زمینی در هر موضوع نظر

دو جنبه است. از نظر ارتباطش با شریعت و وحی و مصدر وحی، عملی است ربانی و فوق تاریخ ... و وقتی قرآن سخن از زاویه دید مردم می‌راند یعنی جنبه دوم عمل تغییر را بررسی می‌کند سخن از مردم به میان آورده است سخن از بشر مطرح کرده است نه از رسالت آسمانی، به عنوان این که آنها بشری هستند مانند دیگر مردم و قوانین حاکم بر دیگران بر آنها نیز حاکم است.». (همان: ۵۰)

براساس این مبنای تفسیری قرآن امروز نیز پاسخگوی پرسش‌ها و مسائل بشر است. آن چنان که در بیان ضرورت کشف نظریات قرآنی از دیدگاه شهید صدر ایشان معتقد است که گرچه پیامبر از ارائه نظرات منفک در حوزه‌های مختلف در عصر خود اجتناب نموده و اصحاب ایشان نیز این نظریات را به طور ارتکازی و اجمالی دریافت نموده‌اند ولی امروزه با ظهور نظریه‌ها و دیدگاه‌های متفاوتی که در برخورد بین جهان اسلام و غرب پدید می‌آید بر مسلمانان واجب است که این نظریه‌ها را استخراج نمایند. (همان: ۱۰۴)

۳-۴- امکان و جواز فهم قرآن برای غیر معصوم

امکان فهم قرآن برای غیر معصومین علیهم السلام از مباحث مهم مبانی تفسیری به شمار می‌آید. برخی چون اخباریون به عدم حجیت ظواهر قرآن تصریح داشته و مرجعیت قرآن را بدون رجوع به سنت انکار نموده‌اند. (استرآبادی، ۱۴۲۴ق: ۱۰۴)، برخی دیگر نیز راه افراط پیموده در نظریه اختصاصی بودن فهم قرآن به پیامبر و صحابه مناقشه نموده معتقد به فهم‌پذیری عام قرآن هستند که جریان تفسیری معتزله از آن دسته به شمار می‌آیند. (معتزلی، ۱۹۶۰: ۳۶۹/۱۶)

مرحوم صدر علاوه بر آن که در جای خود در آثار مختلف علمی‌اش در باره حجیت ظواهر و امکان

الهی و موقعیت آسمانی را می‌توان دانست.» (صدر، ۱۴۲۸ق: ۳۱). همچنین در نسبت میان نظریات قرآن و تجارب بشری می‌گوید: «مایه‌های تفسیر موضوعی تجارب بشر است. این مواد در برابر قرآن مطرح می‌شود و این تنها راهی است که ما را قادر می‌سازد تا در مقابل موضوعات مختلف زندگی به نظریه‌های اساسی اسلام و قرآن دست یابیم» (همان: ۳۰)

۲-۴- مبنای جاودانگی قرآن

درباره هویت عصری یا فراعصری قرآن سه فرض قابل تصور است: ۱. قرآن صرفاً حقیقتی آسمانی و الهی است که هیچگونه ربط و نسبتی با زمینه‌های اجتماعی عصر نزول خود ندارد. ۲. قرآن به عنوان پدیده‌ای مانند دیگر پدیده‌های انسانی مولودی انسانی و تراوشی از خاستگاه‌های درونی گوینده است و تابعی از متغیرهای بیرونی و درجه فکر، فهم و فرهنگ عصر نزول به شمار می‌آید. ۳. قرآن در عین ناظر بودن به واقعیات عینی زندگی مخاطبان عصر نزول، در اساس دارای هویتی ماورایی و معلول مشیت الهی است نه معلول متغیرها و شرایط بیرونی تا با دگرگونی آنها دگرگونی پذیرد. (سعیدی روشن، ۱۳۸۹ش: ۳۱۱ و ۳۱۲)

در میان سه فرض مذکور شهید صدر قایل به نظر سوم است به این معنی که ایشان قرآن را فراعصری دانسته تعالیم آن را محدود به زمان یا مکان خاصی نمی‌دانند. ایشان در این باره می‌گوید: «قوانین قرآن فراتر از جوی است که قرآن در آن فرود آمده و گسترده‌تر از فردی است که برای رسالت آن فرستاده شده است.» (صدر، ۱۴۲۸ق: ۴۹)

همچنین شهید صدر مخاطبان قرآن را نوع بشر می‌داند. ایشان در مقام تبیین بعد هدایت‌بخشی و تحول آفرینی قرآن می‌فرماید: «کار تغییر و تحول، که قرآن بررسی می‌کند و پیغمبر (ص) آن را بررسی کرده دارای

شان نزول آیات تطبیق می‌شد که در نقد این روش می‌گوید: «این کار نمی‌توانست نقش سازنده کوشا و پویایی داشته باشد و مطلب تازه‌ای خارج از مفاهیم و معانی لغوی و لفظی در خود پیروان و بدین وسیله نمی‌توانست ما را به افکار اساسی قرآن که بین آیات متفرق آن پراکنده است واقف سازد». (همان: ۲۵)

۴-۴- مبانی روش شناختی

شهید صدر پیش از ورود به تفسیر در بحث سنت‌های تاریخ در قرآن مقدماتی در باره تفسیر ترتیبی که ایشان آن را تفسیر تجزیه‌ای می‌نامد و تفسیر موضوعی و نسبت میان آن دو بر می‌شمرد که می‌توان آنها را به عنوان مبانی روش شناختی در دیدگاه این عالم قرآنی دانست که پیش از ورود به تبیین روش تفسیری ایشان ذکر اجمالی آن ضروری می‌نماید.

۵- تفسیر ترتیبی و مؤلفه‌های آن از نظر شهید صدر

شهید صدر این تفسیر را تفسیر تجزیه‌ای می‌نامد و در معنای آن می‌گوید: «این تفسیر کشف معانی لفظی آیه مورد نظر است که هدف آن فهم مدلول لفظی آیه‌ای است که مفسر با آن مواجه است و با تمام وسایل ممکن می‌کوشد به این هدف دست یابد. در تفسیر تجزیه‌ای ارتباط و همبستگی میان آیات مورد توجه نیست هرچند در بعضی از موارد ارتباط برقرار می‌شود». (صدر، ۱۴۲۸ق: ۲۲ و ۲۳)

وی ویژگی‌های تفسیر ترتیبی را به شرح زیر بیان می‌کند: ۱. تنظیم برنامه مفسر در چارچوب خود قرآن. ۲. تفسیر به وسیله ابزارهای مورد اطمینان برای تفسیر که عبارت‌اند از: ظهور لفظی آیه، روایات، حکم عقل، سیاق و استفاده از آیات دیگر. ۳. اصالت الفاظ: در تفسیر ترتیبی در درجه اول توجه به الفاظ است. (همان: ۲۰)

فهم قرآن سخن گفته (صدر، ۱۴۱۷ق: ۱۲۹؛ حکیم، ۱۴۱۷ق: ۲۲۰) به دیگر سخن وی نه تنها به جایگاه رفیع روایات در فهم مفاد و مضامین قرآنی اعتقاد داشته بلکه در مواردی نیز به مدد روایات، حجیت ظواهر و امکان فهم قرآن را اثبات نموده است. (نک: حکیم، ۱۴۱۷ق: ۲۴۱)

از آن چه گفته شد در مجموع رویکرد شهید صدر درباره روایات و جایگاه آن در تفسیر آشکار است. اما آن چه در این بین محل دقت و توجه است این که گرچه شهید صدر نقش روایت در تفسیر را نقشی مهم دانسته و حتی توجه به آن را از عوامل پیشرفت تفسیر ترتیبی می‌داند. (صدر، ۱۴۲۸ق: ۲۴) اما از نظر این مفسر در رویکرد موضوعی و در دریافت نظریات قرآنی توقف بر روایات تفسیری نمی‌تواند مفید به مقصود باشد.

وی در این باره می‌گوید: «یکی از عواملی که باعث پیشرفت تفسیر تجزیه‌ای شد و این عمل قرن‌های متمادی معمول گردید، گرایش به روایات و احادیث در تفسیر قرآن بود، زیرا تفسیر در حقیقت در آغاز پیدایش بخشی از حدیث یا صورتی از آن بود. . . از این رو هیچ‌گاه نمی‌توانست از مرزی که روایات به وسیله صحابه و تابعین از پیغمبر (ص) و ائمه معصومین علیهم السلام برایش تعیین کرده‌اند گامی فراتر نهد و هیچ‌گاه به خود اجازه نمی‌داد روی مفاهیم قرآن مستقلاً دقت و موشکافی به عمل آورده آنها را با هم مقایسه کند و از معانی لفظی آیات نظریاتی استخراج نماید». (همان: ۲۴)

شهید صدر به این نکته رهنمون می‌شود که تفسیر به شیوه استفاده از روایات فقط تفسیر لفظی است که در آن برخی مفردات تفسیر شده و برخی مفاهیم قرآنی با

۶-۱- رابطه تفسیر ترتیبی و موضوعی از دیدگاه شهید

صدر

در تحلیل‌هایی که از روش تفسیری شهید صدر صورت پذیرفته است، محققان غالباً بر مبنای نظر شهید صدر معتقدند که ایشان تفسیر ترتیبی را مبنای تفسیر موضوعی می‌دانسته‌اند (ایازی، ۱۳۸۳ش: ۳۶-۴۸؛ عزیزی، ۱۳۷۹ش: ۵۹-۶۶) گرچه این مطلب در جای خود صحیح است و شهید صدر در مقدمات تفسیر متذکر آن شده‌اند ولی با ژرف‌نگری بیشتری در نوشته‌های ایشان در همان مقدمه چنین می‌نماید که نظر وی در نسبت میان تفسیر ترتیبی و موضوعی در سه محور قابل تقسیم‌بندی است:

الف) تفسیر ترتیبی پایه تفسیر موضوعی است.

ب) نمی‌توان حد و مرز مشخصی میان این دو قایل شد. این نسبت در میان گزارش‌ها دیده نشده است. شهید صدر در این باره می‌گوید: «این مطلب باید روشن شود که فرق بین این دو روش تفسیر قرآن مانند هر کار عملی دیگر و یا هر واقعه تاریخی، حدود و مرزی مشخص ندارد و احیاناً هر دو روش، گاهی با هم مربوط می‌شود، زیرا در تفسیر موضوعی در آغاز باید معانی لغات و الفاظ قرآن را از تفسیر تجزیه‌ای آیات مورد نظر به دست آورد تا آنها را در زمینه مورد بحث به کار گرفت. چنان که در تفسیر جزء‌جزء آیات اتفاق می‌افتد که در وسط کار به یک حقیقت از حقایق قرآنی برخورد شود در این صورت باید این مسأله از مسائل زندگی دقیقاً تشریح و توضیح گردد در اینجا تفسیر گرایش موضوعی پیدا می‌کند». (صدر، ۱۴۲۸ق: ۲۳ و ۲۴)

ج) استقلال دو روش از یکدیگر: شهید صدر در مجموع این دو روش را به لحاظ خصوصیات هریک و هدف‌های هر کدام و بار فکری خاص از یکدیگر

۶- تفسیر موضوعی و نظریه قرآنی از منظر شهید صدر
تفسیر موضوعی از دیدگاه شهید صدر دارای جایگاه ویژه‌ای است. شهید صدر این نوع تفسیر را توحیدی می‌نامد (همان: ۲۳) و در توصیف آن می‌گوید: «روش دوم در تفسیر قرآن روش موضوعی و یا توحیدی است. در این روش آیات قرآن تقطیع نمی‌شود، و بررسی روی آیات به طور مسلسل یعنی آیه به آیه و مرتب انجام نمی‌گیرد. بلکه مفسر موضوعی می‌کوشد تحقیقات خود را روی یک موضوع از موضوعات زندگی، اعتقادی، اجتماعی و جهانی که قرآن متعرض آن شده متمرکز سازد و درباره آن موضوع، از قرآن استفاده کند. برای مثال عقیده به توحید یا سنت‌های تاریخ و...». (همان)

از نظر شهید صدر تفسیر موضوعی زمینه‌ای برای دستیابی به نظریات قرآنی است: «تفسیر توحیدی یا موضوعی در این بررسی‌ها می‌خواهد نظر قرآن را کشف کند تا رسالت اسلام را در این موضوع‌ها از لحاظ زندگی و وضع جهانی روشن سازد». (همان: ۳۴)

با توجه به این مطالب مبنای دریافت نظریات قرآنی از دیدگاه شهید صدر تفسیر موضوعی است نه ترتیبی. شهید صدر توقف در روش تفسیر ترتیبی را عامل رکود و مانع پیشرفت تفسیر برمی‌شمرد، حال آن که روش موضوعی را عامل در پیشرفت و نوآوری در تفسیر قرآن کریم و مؤثر در گسترش میدان حرکت اجتهادی در مسیر فهم بهتر از این کتاب آسمانی می‌داند. (همان: ۲۹) تفسیر موضوعی در این دیدگاه نوعی محاوره و گفتگوی فعال با قرآن و گرفتن پاسخ نظام‌مند و فائده‌مند از آن است نه یک عکس‌العمل منفی و غیرفعال یعنی تاثیرپذیری صرف در مقابل قرآن. (همان: ۳۰)

مستقل می‌داند. (همان: ۲۴) که این مورد نیز در گزارش‌ها دیده نمی‌شود.

۷- روش تفسیری شهید صدر

پس از شرح مختصری از مبانی معرفتی و روش‌شناسی تفسیری شهید صدر، در این بخش روش پژوهش تفسیری ایشان به طور خاص مورد بررسی قرار می‌گیرد. در خصوص جایگاه روش تفسیری شهید صدر در بین اندیشمندان باید گفت بیشتر محققان روش تفسیری شهید صدر را موضوعی دانسته و ایشان را مبتکر نوع خاص و ویژه‌ای از تفسیر موضوعی معرفی کرده‌اند. (ایازی، ۱۳۷۸ش: ۳۶-۴۸؛ عزیزی، ۱۳۷۹ش: ۵۹-۶۶) و برخی تفسیر ایشان را تفسیر علمی برون‌گرا (هادوی نیا، ۱۳۸۵ش)، موضوعی-علمی (پیشین) دانسته‌اند، همچنین بر اساس تلقی شهید صدر از تفسیر موضوعی، که می‌گوید: تفسیر موضوعی آهنگ آن را دارد که تحلیل قرآن را پیرامون مسائل اجتماعی و مجموعاً مسائل زندگی، منعکس و بازگو کند. (صدر، بی تا: ۵۴)، می‌توان تفسیر ایشان را از انواع تفاسیر اجتماعی به شمار آورد.

نکته قابل تامل دیگر این که در برخی از سلسله‌کتابی که پیرامون روش‌های تفسیری نگاشته شده‌اند تفسیر شهید صدر در هیچ یک از انواع تقسیم‌بندی‌ها جایگاهی نداشته کتب ایشان به عنوان مصادیقی از تفسیر موضوعی مورد بررسی واقع نگردیده است.^۱ صرف‌نظر از این که تفسیر شهید صدر را در زمره کدامیک از انواع تفاسیر به شمار آوریم، موضوعی، علمی، اجتماعی و یا اجتهادی، که در جای خود مطلب حایز اهمیتی است، روش تفسیری شهید صدر را در

سنت‌های تاریخ در قرآن می‌توان از دو زاویه مورد بررسی قرار داد:

۷-۱- اصول و قواعد تفسیری

در روش تفسیر هر مفسری پیروی از اصول و قواعد صحیح تفسیری مورد نظر است که مورد اتفاق همه مفسران بوده و هر مفسری ملزم به رعایت آنهاست. در سطور تفسیری شهید صدر این قواعد در مواردی به چشم می‌خورد که در ذیل به آنها می‌پردازیم:

الف- توجه به مفاهیم کلمات: آگاهی از معانی و مفاهیم کلمات و مفردات قرآن کریم از شرایط ضروری هر مفسر است. (سیوطی، ۱۴۰۷ق: ج ۱/۳۵۵؛ زرکشی، ۱۳۱۰ق: ۱/۳۶۹) مفسر باید از مفاهیم مفردات قرآن کریم آگاه شود و با توجه دقیق به خصوصیات مفاهیم مفردات به تفسیر آیات بپردازد. (بابایی، ۱۳۷۹ش: ۸۱) شهید صدر در تفسیر از سنت‌های تاریخ در قرآن و در بیان این که خط سیر همه موجودات به سوی ایده‌آل مطلق است آیه شریفه «یا ایها الانسان انک کادح الی ربک کدحا فملاقیه» (انشقاق / ۶) را شاهد آورده و در تفسیر لغوی کدح می‌گوید: «کدح یعنی یک حرکت و بسیج پیگیر آمیخته با رنج و درد و سوز و گداز» (صدر، ۱۴۲۸ق: ۱۴۱) که این همان معنایی است که در منابع لغت‌شناسی قرآن کریم برای این واژه آمده است. (راغب اصفهانی، ۱۳۳۲ق: ۱/۷۰۴)

ب- توجه به سیاق آیات: سیاق نوعی ویژگی برای واژگان یا عبارت و یا یک سخن است که بر اثر همراه بودن آنها با کلمه‌ها و جمله‌های دیگر به وجود می‌آید. (بابایی، ۱۳۷۹ش: ۱۲۰) شهید صدر در روش تفسیری خود در مواردی از سیاق آیات بهره گرفته است، ایشان در بیان تفاوت بین عمل فردی و اجتماعی در قرآن معتقد است که همانگونه که دو کارنامه در روز قیامت وجود دارد یکی برای فرد و یکی برای امت، که

۱. در کتبی چون التفسیر و المفسرون معرفت، مکاتب تفسیری

بابایی، مبانی و روش‌های تفسیری عمید زنجانی، منطق تفسیر

قرآن رضایی اصفهانی

به موازات هم می‌آید، (صدر، ۱۴۲۸ق: ۸۳) در برابر خدای تعالی هم دو احضار وجود دارد، یکی احضار فرد و دیگری احضار امت (همان: ۸۵) و در خصوص احضار جماعت و امت در برابر خدای تعالی آیه «تری کل امه جائیه تدعی الی کتابها» را شاهد آورده و در تفسیر آن می‌گوید: «از سیاق آیات استیناس می‌شود این احضار دومی به خاطر بازگشت روابط گذشته امت به حدود و موازین حق و مقتضای قانون است.» (همان)

ج- توجه به دلالت‌های کلام: از جمله قواعد قابل توجه در تفسیر قرآن کریم توجه به دلالت‌های آیات است. دلالت در لغت به معنی چیزی است که به وسیله آن به شناخت چیز دیگر نایل می‌شویم، (راغب اصفهانی، ۱۳۳۲ق: ۳۱۶/۱) و در اصطلاح دلالت بودن چیزی به حالتی است که وقتی انسان به آن آگاه شد ذهن او به وجود چیز دیگری منتقل می‌شود. (مظفر، ۱۳۸۸ش: ۳۶) دلالت الفاظ که برخی آن را استلزامات عقلی نامیده‌اند. (بابایی، ۱۳۷۹ش: ۳۱۴) از موارد مشترک میان علم منطق و تفسیر است که دارای اقسامی از قبیل مطابقی، تضمینی و التزامی (مظفر، ۱۳۸۸ش: ۳۹ و ۴۰) می‌باشد که تفصیل آن مجال دیگری می‌طلبد. ولی در تفسیر قرآن لازم است به دلالت آیات توجه شود و پس از آن که مراد استعملی و دلالت تصویری الفاظ به دست آمد، برای بدست آوردن مراد جدی خدا به قواعد عام و خاص، مطلق و مقید، محکم و مجازو. . . توجه کنیم تا مراد نهایی خدا به دست آید و تفسیر بر اساس آن صورت گیرد. (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰ش: ۳۱۶/۱)

شهید صدر معتقد است که قرآن کریم در بیان سنت‌های تاریخ دارای روش‌های گوناگون است و دلالت آیات شاهد بر سنت‌های تاریخ دوگونه است: ۱.

آیاتی که دلالتش بر مقصود واضح است. ۲. آیاتی که نوع دلالتش بر مقصود کمتر است ولی با روح تعالیم قرآن در این فکر کاملاً هماهنگی دارد و می‌تواند موید و یاری دهنده این فکر باشد. یک نمونه از آیات قرآن که این اندیشه را به طور کلی اظهار کرده و تاریخ را دارای سنت‌ها و ضوابطی معرفی می‌کند، این دو آیه است: «لکل أمة أجل اذا جاء أجلهم فلا يستأخرون ساعة و لا يستقدمون» (یونس/۴۹)، «لکل أمة أجل فاذا جاء أجلهم لا يستأخرون ساعة و لا يستقدمون» (اعراف/۳۴) (صدر، ۱۴۲۸ق: ۵۵) و در این موضوع می‌توان چنین گفت که این برداشت شهید صدر نوعی کاربرد دلالت التزامی است. به این معنی که استفاده قواعد کلی از آیات قرآن، پس از الغای خصوصیت از شان نزول و زمان و مکان و اشخاص از موارد مدلول التزامی غیر بین است. (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰ش: ۳۱۳/۱)

از دیگر نمونه‌های بهره‌گیری شهید صدر از دلالت آیات این که شهید صدر در بیان این که سیر همه چیز و از جمله حرکت و تکاپوهای انسان به سوی ایده‌آل مطلق است، مصادیقی از قبیل «سبیل الله»، «صراط» و «صراط الله» در آیات قرآن را دال بر وجود راهی می‌داند که باید در آن حرکت کرد. در این باره می‌گوید: «انسانیت برای رسیدن به خدا، تلاش می‌کند با این تلاش، صعود به نردبان کمال و رسیدن به تکامل خود و پیشرفت او به مقام انسانیت برتر انجام می‌گردد. بدیهی است این حرکت پرتلاش و پی‌گیر به ناچار احتیاج به راهی دارد که از بشر رهنورد به سوی کمال، شروع می‌شود و تا رسیدن به هدف و طی راه ادامه دارد. این همان راهی است که در آیات قرآن به «سبیل الله»، «صراط» و «صراط الله» در موارد متعدد از آن یاد شده است.» (صدر، ۱۴۲۸ق: ۱۴۲)

۲-۷- بهره‌گیری از مبانی و اصول مسلم علمی در تبیین نظریه قرآنی

گزاره‌ها و قضایای علمی اگر قطعی باشند می‌توانند گزینه‌ای برای درستی و دست کم ترجیح یک برداشت از آیه بر برداشت‌های دیگر باشد. (بابایی، ۱۳۷۹ش: ۳۱۶؛ رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰ش: ۲/۲۳۲) شهید صدر از برخی اصول مسلم علمی از قبیل «قانون علیت»، «عمومیت و کلیت» و «براهین عقلی آشکار در قالب قضایای شرطیه» بهره برده است:

۲-۷-۱- قضایای تاریخی قرآنی و تبعیت از اصل علیت

شهید صدر پدیده‌هایی که در محدوده سنت‌های تاریخ قرار دارند را نسبت به سایر پدیده‌های جهان دارای امتیاز ویژه‌ای می‌داند که در دیگر پدیده‌های جهان وجود ندارد. ایشان معتقد است که پدیده‌های جهان و طبیعت همه زیر بار قانون علیت می‌روند و رابطه علتی را که خود معلول علت دیگر است تحمل می‌کنند تا در نتیجه فراهم آمدن مقدماتی، معلول پدید آید. به نظر شهید صدر این رابطه در تمام مظاهر جهان و عالم طبیعت موجود است. (صدر، ۱۴۲۸ق: ۸۰) شهید صدر ضمن تبیین اصل علیت در پدیده‌های جهان و ذکر مثال‌هایی در این باره، در باره پدیده‌های میدان تاریخی در نسبت با دیگر پدیده‌های جهان امتیاز ویژه‌ای قایل است و آن این که این پدیده‌ها علاوه بر علت فاعلی دارای علت غایی هستند یعنی پیوند میان آنها پیوند به سوی هدف است که پدیده‌ها حرکت و فعالیت خود را به خاطر رسیدن به مقصود تنظیم می‌کنند. (همان) شهید صدر در استفاده از اصول مسلم علمی در تبیین نقش علت غایی در پدیده‌های تاریخی می‌گوید: «در اصطلاحات فلاسفه امتیاز بین علت فاعلی و علت غایی و علت مادی که در فلسفه ارسطو آمده است زیاد

مورد بحث و گفتگو است. ما در اینجا از این اصطلاح برای توضیح این اندیشه استفاده کرده می‌گوییم: جامعه علت مادی عمل را تشکیل می‌دهد. یعنی زمینه عمل را فراهم می‌کند. برای این خصوصیت اجتماعی، عمل را عمل تاریخی می‌شناسیم و لازم می‌دانیم عمل تاریخی برای امت و جامعه صورت گرفته باشد، هرچند فاعل مستقیم آن یک یا چند فرد باشد ولی به لحاظ موجی که ایجاد می‌کند عمل اجتماعی می‌شود. بنابراین عمل تاریخی که سنت‌های تاریخی بر آن حاکم است، عملی است که دارای بار ارتباط با هدف باشد و در عین حال زمینه‌ای گسترده‌تر از حدود فردی داشته باشد. موجی ایجاد کند که جامعه علت مادی‌اش را تشکیل دهد و به این ترتیب عمل اجتماعی می‌شود. (همان: ۸۲)

۲-۷-۲- سنت‌های تاریخی قرآن و جنبه عمومی و کلی داشتن

مهمترین ویژگی قوانین علمی عمومیت و کلیت آنها است. (همان: ۶۹) در دیدگاه شهید صدر قرآن کریم بر کلیت داشتن و عمومی بودن سنت‌های تاریخی تاکید دارد که این عمومیت به سنن تاریخی جنبه علمی می‌بخشد. شهید صدر در این باره می‌گوید: «اولین حقیقت در سنن تاریخ، عمومیت داشتن آن است. یعنی سنت‌های تاریخ روابطی اتفاقی و کورکورانه نیست. وضعی ثابت و غیر قابل تخلف دارد. . . . عمومیت و کلیت این قوانین، سنن تاریخ را جنبه علمی می‌بخشد زیرا قوانین علمی مهمترین امتیازش این است که فراگیر است و کلیت دارد و قابل تخلف نیست.» (همان: ۶۹)

شهید صدر در ادامه بیان می‌کند که قرآن بر ویژگی عمومیت و کلیت سنت‌های تاریخی تاکید دارد: «قرآن بر اثر پافشاری که روی کلیت داشتن و عمومی بودن سنت‌های تاریخی به عمل می‌آورد، آن را مایه علمی می‌بخشد و در انسان‌های مسلمان، احساسی بر

محیط زندگی‌اش مؤثر است، آشنا سازد تا نیازهای او را به دست خودش مرتفع گرداند.» (همان: ۹۰-۹۱)

۷-۳- استقراء

استقراء در لغت به معنی از پی چیزی رفتن، جستن، قریه به قریه گشتن، اقتراء و تتبع گرفته‌اند. (دهخدا، ۱۳۷۷ش: ۲/۲۱۷۴) ارسطو در تعریف استقراء می‌گوید: «ره یافتن به یک کلی از راه برشمردن و بررسی کردن افراد یا جزئی‌ها را استقراء می‌نامند.» (ارسطو، بی تا: ۵۱)

یکی از عوامل پیشرفت تمدن اسلامی در سده‌های چهارم و پنجم هجری و تمدن غربی در سده‌های اخیر، به کاربرد روش استقراء (تجربه) در کشف قوانین طبیعت مربوط می‌شود. از سوی دیگر، استفاده از روش‌های تجربی قرن‌هاست که از جوامع شرقی و به ویژه ایران اسلامی رخت بر بسته و از رونق افتاده است. (ذکیانی، ۱۳۸۹ش: ۱۰)

شهید صدر نه به عنوان یک دانشمند تجربی یا مخالف دین، بلکه به عنوان فقیه جامع الشرایط، اصولی نوآور و مفسر جامعه‌شناس به سراغ استقراء رفته است و علاوه بر این که در کتاب *الاسس المنطقية للاستقراء* طرح جدیدی برای حل مساله استقراء ارائه نموده است، اعتقاد به استقراء و حس را در همه آثار از جمله گفتارهای تفسیری خویش جاری ساخته و در نظام معرفتی شهید صدر، به عنوان روش تحقیق در همه آثار ایشان مورد استفاده قرار گرفته است.

شهید صدر استقراء را این چنین تعریف می‌کند: «استدلالی که سیر نتیجه‌گیری در آن از خاص به عام است» (صدر، ۱۴۰۲ق: ۲۵) شهید صدر معتقد است تعریف او از استقراء هم شامل استنتاج براساس مشاهده است و هم استنتاج علمی را که براساس آزمایش و تجربه است در بر می‌گیرد. منظور او از

می‌انگیزد تا حوادث تاریخی را پی‌گیری کنند و با بصیرت و آگاهی آنها را بپذیرند. . . «شما برای سنت الهی هیچ گونه تغییر و تبدیلی نخواهید یافت.» (احزاب/۶۲) «سنت ما را دگرگونی نیست.» (اسراء/۷۷) «چیزی که کلمات خدا را تبدیل سازد وجود ندارد» (انعام/۳۴) این متون صریح قرآن ما را به خصوصیت استمرار و کلیت قوانین الهی واقف می‌سازد، و به آنها جنبه اصالت علمی می‌بخشد. و با شدت به کسانی که می‌اندیشند یا طمع دارند از سنت‌های تاریخ مستثنی باشند، حمله می‌کند.» (صدر، ۱۴۲۸ق: ۶۹-۷۰)

۷-۲-۳- براهین عقلی آشکار در قالب قضایای شرطیه

شهید صدر در مقام بیان صور مختلف سنن تاریخی قرآن، به نوعی از بیان قرآن از این سنن در قالب و شکل قضیه شرطیه اشاره می‌نماید و این که قرآن رابطه میان دو پدیده یا دو مجموعه از پدیده‌ها در میدان تاریخ را به صورت رابطه شرط و جزا به هم متکی می‌سازد. در مثل آیاتی چون «ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم (رعد/۱۱)؛ «و آلو استقاموا علی الطریقه لاسقیناهم ماء غدقا (جن/۱۶)». (همان: ۸۹-۹۲) و در اهمیت بیان هر قانون به صورت قضیه شرطیه می‌گوید: «هر قانونی که به صورت قضیه شرطیه تنظیم و عرضه شود، در زندگی انسان ارزش سازندگی دارد و از اینجا معلوم می‌شود چه حکمت مهمی در اظهار آن به صورت قضیه شرطیه وجود دارد و چرا خداوند جهان، نظام عالم را بر وفق قوانین کلی و نظام‌های پایدار و عمومی و سنت‌های ثابت برقرار کرده است. زیرا خداوند می‌خواهد با توجه دادن به نظام ثابت به هم بسته شده، جای پای انسان را در این نظام نشان دهد و او را به وسائلی که در راه ساختن

مشاهده صرف نظاره امور واقعی در عالم بدون دخالت در آنهاست و مقصود از تجربه، بررسی و مطالعه امور و پدیده‌های عالم با دخل و تصرف در آنهاست. (همان) از عمده‌ترین ملزومات روش استقراء، استفاده از داده‌های حسی و به طریق اولی معتبر شمردن ابزار حسی است. مساله استقراء در روش تفسیری شهید صدر از سنت‌های تاریخ را می‌توان از دو زاویه مورد بررسی قرار داد:

۷-۳-۱- استقراء، روش مورد تاکید در قرآن

مواردی که شهید صدر استقراء را به عنوان یکی از روش‌های مورد تاکید قرآن معرفی می‌کند و این که قرآن به ضرورت استقراء در حوادث تاریخی متذکر شده است: «آیاتی از قرآن تاکید بر این دارد که روی حوادث تاریخی، استقراء به عمل آورید، دقت و تامل و تدبر کنید تا از طریق استقراء، نوامیس طبیعت و سنن جهان، حقایقی در زمینه علم تاریخ و سنن تاریخی بر شما روشن گردد: (افلم یسیروا فی الارض فینظروا کیف کان عاقبة الذین من قبلهم دمر الله علیهم و للکافرین امثالها؛ محمد/۱۰)»^۱ (صدر، ۱۴۲۸ق: ۶۶) در جای دیگر در بیان این که قرآن به شیوه‌ها و صورت‌های مختلف در زمینه قوانین تاریخی سخن گفته است و پس از آن که شیوه‌ها را بر می‌شمرد در تاکید قرآن بر روش استقراء می‌گوید: «در برخی دیگر از آیات، [قرآن] ترغیب و تشویق به استفاده از حوادث گذشته می‌کند، و همت‌ها را برای ایجاد عمل استقراء تاریخی به کار گرفته و چنان که می‌دانید استقراء حوادث، خود یک کار علمی است و در آن می‌خواهد قانون را بیابند و برای یافتن آن جزئیات را کاوش کنند. (صدر، بی تا: ۵۴)

۷-۳-۲- صدر و استفاده از روش استقراء در تفسیر همان گونه که گفته شد شهید صدر از این روش در تفسیر خود بهره‌گیری کرده است. از نمونه‌های این کاربرد نیز استقرای ایشان در عرصه تاریخ درباره داستان‌های قرآنی است. وی بر این عقیده است که داستانهای قرآنی به مثابه یکی از منابع مهم در تبیین سنت‌های تاریخی پرتوافکنی کرده و جنبه‌های گونه‌گون و پیدا و پنهان این سنت‌ها را مکشوف می‌سازد. او در این زمینه چنین گفته است: «عرصه تاریخ مانند هر میدان دیگر بر از مجموعه‌ای از نمودها و ظواهر است. همان‌گونه که میدان‌های کیهانی، فیزیکی، گیاهی از این نمودها تشکیل شده است همینطور در عرصه تاریخ به معنایی که در ادامه از تاریخ توضیح خواهیم داد بر است از مجموعه‌هایی از این نمودها و نمادها...» (صدر، بی تا: ۴۶-۴۷)

از دیگر نمونه‌های استقرای شهید صدر در تاریخ، استقرای او از حوادث و وقایع تاریخی و تعیین حدود قلمرو سنت‌های تاریخ به مدد آن است. ایشان با تاکید بر این که نمی‌توان همه حوادث و وقایع تاریخ را که مورخان به هم مربوط می‌سازند در قلمرو تاریخی وارد نمود می‌گوید: «صحیح این است که بخش معینی از این حوادث و وقایع در حیطه سنن تاریخ قرار دارد. بسیاری از حوادث وجود دارد که خارج از سنت‌های تاریخ است. و به جای آن، قوانین فیزیکی و شیمیایی، فیزیولوژیکی یا قوانین دیگر در زمینه‌های مختلف عالم بر آنها حاکم است.» (صدر، بی تا: ۷۷) شهید صدر مواردی از قبیل مرگ ابوطالب و خدیجه (علیها السلام) و همچنین طول عمر زندگی عثمان بن عفان را جزء حوادث تاریخی می‌داند که گرچه ممکنند اثر زیادی بر رویدادهای تاریخی داشته باشند ولی به دلیل تبعیت از قوانین طبیعی و فیزیولوژیکی داخل در

۱. همینطور آیات ۱۰۹ یوسف و ۴۵ و ۴۶ حج.

جامعه‌شناسی با رشته‌های پیوسته‌اش اساساً مطالعه گروه‌ها یا سیستم‌های اجتماعی است. از گروه‌های کوچک مانند خانواده یا گروه کارکنان سازمان‌های رسمی و غیررسمی گرفته تا بزرگ‌ترین واحدهایی چون ملت‌ها، بلوک‌های قدرت و روابط بین‌المللی. (برتالنفی، ۱۳۶۶ش: ۲۳۰) جامعه‌شناسی مبتنی بر نگرش سیستمی به کلیه عناصر و اجزاء جامعه (نظیر گروه‌ها، اقشار و طبقات اجتماعی، نهادها و سازمان‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و فرهنگی) به‌عنوان عناصر سیستم‌های باز اجتماعی که با محیط پیرامون خود در یک سلسله روابط متقابل‌اند، می‌نگرد و در نهایت در پی کشف قانونمندی حاکم بر آنها از طریق یک تحلیل جامع و کلی مجموعه عناصر یاد شده و تأثیرات متقابل آنان با بهره‌گیری از مجموع روش‌های تحقیق است. (گلابی، ۱۳۶۹ش: ۱۸)

از ویژگی‌های روش تفسیری شهید صدر و بهتر است بگوییم مکتب فکری ایشان ارائه منابع و معارف دینی به شکل سیستمی و سامان‌مند است. گرچه این نگرش به طور برجسته در کتاب «اقتصادنا»ی ایشان و در زمینه بررسی مسائل اقتصادی نمود یافته ولی به عنوان روش عام پژوهشی ایشان در دیگر آثار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و از جمله تفسیر قابل مشاهده است. که به نمونه‌ای از آن در تفسیر از سنت‌های تاریخی اشاره می‌نماییم:

شهید صدر با استفاده از تفکر سیستمی، به روشنی نسبت میان اصول پنجگانه شریعت یعنی توحید، معاد، نبوت، عدل و امامت را با تنظیم راه بشر به سوی ایده‌آل مطلق تبیین می‌کند. (صدر، ۱۴۲۸ق: ۱۵۳-۱۵۶) در این بینش، این اصول با توجه به عناصر خود مجموعه به هم پیوسته‌ای هستند که یک هدف را پی می‌گیرند. شهید صدر پس از تبیین نسبت

سنت‌های تاریخ نیستند. (صدر، بی‌تا: ۷۷-۷۸) شهید صدر با استقرای در وقایع تاریخی چنین نتیجه می‌گیرد که: «در هر صحنه‌ای سنت‌های تاریخی حکومت نمی‌کند. وقایعی که طبری در تاریخش آورده سنت‌های تاریخی بر همه آنها حاکم نیست، بلکه میدان معینی است که سنن تاریخی تنها در همان میدان معین حکومت دارد». (صدر، بی‌تا: ۷۸)

به همین ترتیب است استقرای ایشان از ملت‌هایی که به جای ایده‌آل حقیقی ایده‌آل‌های پست را، که مصداق آنها را در آیه (ان هی الا اسماء سمیتوها انتم و آباؤکم ما انزل الله بها من سلطان) (نجم/۲۳) معرفی کرده، برگزیده‌اند: «جوامع و ملت‌هایی که ایده‌آل‌های مادی و پست را می‌پرستند در یک حالت تکراری زندگی می‌کنند. ... از اینجاست که وقتی گامی در تحلیل و بررسی و مشاهده اوضاع این ملت‌ها که مانند این قبیل ایده‌آل‌ها را برای خود بر می‌گزینند به جلو برداریم می‌بینیم این امت‌ها خیلی زود وابستگی‌شان را به این ایده‌آل‌ها نیز از دست می‌دهند و نمی‌توانند به آنها چنگ بزنند...» (صدر، ۱۴۲۸ق: ۱۲۸)

۷-۴- تفکر سیستمی و نگرش مجموعه‌ای واژه "System" در لغت به معنای دستگاه، سیستم، نظام، قاعده، دستگاه حکومت و ... می‌باشد. (حق شناس، ۱۳۸۷ش: ۱۶۹۹) سیستم در اصطلاح مجموعه‌ای از اجزا و روابط میان آنهاست که توسط ویژگی‌های معین، به هم وابسته یا مرتبط می‌شوند و این اجزا با محیط‌شان یک کل را تشکیل می‌دهند (رضاییان، ۱۳۷۵ش: ۲۷) مانند یک کارخانه یا بدن انسان. این اجزاء در راه تحقق یک هدف حرکت می‌کنند و یکدیگر را در جهت تحقق این هدف کامل می‌نمایند. البته در فارسی معمولاً از واژه نظام به‌عنوان معادل سیستم استفاده می‌شود. (زورق، ۱۳۸۶ش: ۴۱)

- میان آنها با یکدیگر و با مقصود نهایی یعنی همان ایده-آل مطلق می‌گوید: «بنابراین اصول دین در حقیقت و به عبارت تحلیلی در پرتو آنچه یاد گردید همه عناصری هستند که در ساختمان این ایده‌آل و در دادن علاقه اجتماعی به عنوان تاریخی اش، ... سهم دارند.» (صدر، بی تا: ص ۱۵۵)
- ۸- بحث و نتیجه‌گیری
- این پژوهش حامل دستاوردهایی به شرح ذیل است:
- قرآن در خصوص مسائل مهم زندگی بشر دارای «نظریه» به مفهوم علمی آن است.
  - نظریات قرآنی دارای ویژگی‌های علمی بوده و الهی بودن هر یک از این ویژگی‌ها آنها را از اصالت علمی خارج نمی‌سازد.
  - در تفسیر موضوعی علاوه بر اصول و قواعد ویژه تفسیری می‌بایست به فراخور موضوع مورد بحث از سایر روش‌های علمی-پژوهشی نیز بهره برد؛ چرا که در دیدگاه تفسیری شهید صدر، تفسیر به مثابه پژوهشی با پرسش‌های نو به نو شونده جامعه بشری است.
  - «استقراء» و «نگرش سیستمی» از ویژگی‌های برجسته روش تفسیری شهید صدر به شمار می‌آید که می‌توان آن دو را به عنوان دو روش مهم قابل تأمل در تفسیر موضوعی به شمار آورد.
  - توجه به «دلالت‌های التزامی آیات» در دریافت نظریات اساسی قرآن دارای جایگاه ویژه‌ای است.
- منابع
- ارسطو (بی تا). *متافیزیک*. ترجمه شرف الدین خراسانی. تهران: حکمت.
  - الازرقی، احمد زبون (۱۴۳۲ق). *منهج الفهم القرآن عند الشهيد الصدر*. قم: منشورات المحبین.
  - استرآبادی، محمدامین (۱۴۲۴ق). *الفوائد المدنیة*.
  - قم: موسسه نشر اسلامی.
  - ایازی، محمدعلی (۱۳۸۳ش). *تفسیر موضوعی از نگاه شهید صدر*. پیام جاویدان. سال اول شماره دوم.
  - _____ (۱۳۷۸ش). *جامعیت قرآن (پژوهش استنادی و تحلیلی از مساله جامعیت و قلمرو آن)*. تهران: کتاب مبین.
  - بابایی، علی اکبر و دیگران (۱۳۷۹ش). *روش شناسی تفسیر قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
  - برتالنفی، لودویگ فون (۱۳۶۶ش). *مبانی تکامل و کاربردهای نظریه عمومی سیستم‌ها*. ترجمه کیومرث پریانی. تهران: تندر.
  - پوپر، کارل ریموند (بی تا). *منطق اکتشاف علمی؛ ترجمه سید حسین کمالی*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
  - حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۲ش). *مقدمه‌ای بر تحقیق در علوم انسانی*. تهران: نشر سمت.
  - حق‌شناس، علی محمد و همکاران (۱۳۸۷ش). *فرهنگ معاصر انگلیسی فارسی*. تهران: فرهنگ معاصر.
  - حکیم، محمدباقر (۱۴۱۷ق). *علوم القرآن*. قم: مجمع الفکر الاسلامی. چاپ سوم.
  - دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ش). *لغت نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. چاپ دوم.
  - ذکیانی، غلامرضا و محبوبه جان نثاری (۱۳۸۹ش). *مبانی منطقی استقراء و جایگاه آن در آرای کلامی شهید صدر*. تهران: نشر علم.
  - راغب اصفهانی، محمد (۱۳۳۲ش). *المفردات فی غریب القرآن*. تهران: المکتبه المرتضویه.

- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۹۰ش). *منطق تفسیر قرآن*. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی. چاپ چهارم.
- رضاییان، علی (۱۳۷۵ش). *تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم*. تهران: نشر سمت.
- زرکشی، بدرالدین (۱۳۱۰ق). *البرهان فی علوم القرآن*. بیروت: دارالمعرفه.
- زورق، محمدحسن (۱۳۸۶ش). *ارتباطات و آگاهی (مفاهیم مبانی و روش‌ها)*. تهران: انتشارات دانشکده صدا و سیما.
- سعیدی روشن، محمدباقر (۱۳۸۹ش). *زبان قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۰۷ق). *الاتقان فی علوم القرآن*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شاکر، محمدکاظم (۱۳۸۲ش). *مبانی و روش‌های تفسیری*. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
- صدر، محمدباقر (۱۴۲۸ق). *المدرسة لقرآنیة*. قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید الصدر. چاپ چهارم.
- _____ (بی تا). *سنت‌های تاریخ در قرآن*. ترجمه جمال موسوی اصفهانی. قم: انتشارات اسلامی.
- _____ (۱۴۱۷ق). *نشاه الشیعة و التشیع*. تحقیق دکتر عبدالجبار شرارة. قم: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه. چاپ دوم.
- _____ (بی تا). *دروس فی علم الاصول*. قم: موسسه نشر اسلامی.
- _____ (۱۴۰۲ق). *الاسس المنطقية للاستقرا*.
- بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۵ق). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: المکتبه الاسلامیه. چاپ پنجم.
- عزیزی، غلامعلی (۱۳۷۹ش). «تفسیر موضوعی قرآن کریم از دیدگاه شهید صدر». معرفت. شماره ۳۵. مرداد و شهریور.
- کریمی، مصطفی (۱۳۸۹ش). «ماهیت تفسیر موضوعی». قرآن شناخت. سال سوم. شماره دوم. پاییز و زمستان.
- گلابی، سیاوش (۱۳۶۹ش). سازمان، مدیریت و توسعه منابع انسانی (جامعه‌شناسی توسعه ایران). تهران: فردوس.
- مظفر، محمدرضا (۱۳۸۸ق). *المنطق*. قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان. چاپ سوم.
- معتزلی، قاضی عبدالجبار (۱۹۶۰م). *المعنی*. تحقیق باشراف طه حسین و ابراهیم مدکور. مصر: وزارت الثقافة والارشاد القتمی.
- مکارم شیرازی، ناصر (بی تا). *پیام قرآن*. قم: انتشارات نسل جوان.
- هادوی تهرانی، مهدی (۱۳۷۷ش). *مبانی کلامی اجتهاد در برداشت از قرآن*. قم: موسسه فرهنگی خانه ی خرد. چاپ اول.
- هادوی نیا، علی اصغر (۱۳۸۵ش). «شهید صدر و روش تفسیر موضوعی - علمی قرآن کریم با رویکرد اقتصاد اسلامی». همایش بین‌المللی بررسی اندیشه‌های اقتصادی آیت اله صدر. قم: دانشگاه مفید.